

ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ

CLIO

Випуск 7

Київ-1999

*Пам'яті історика України,
члена-кореспондента
Національної Академії наук
України, доктора історичних
наук, професора, редактора-
засновника "Історіографічних
досліджень"*

**ФЕДОРА ПАВЛОВИЧА
ШЕВЧЕНКА
(1914-1995)**

*Видання здійснено за фінансової підтримки Дунаєвецької
державної адміністрації Хмельницької області, зокрема його голови
кандидата педагогічних наук Бугерка Антона Антоновича.*

**ФЕДІР ПАВЛОВИЧ
ШЕВЧЕНКО**

91-а
1-90

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ**

Науковий збірник

Видавався у 1968-1973 рр.
Відновлений у 1997 р.

ВИПУСК 7

Пам'яті історика України, члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора історичних наук, професора, редактора-засновника "Історіографічних досліджень"

ФЕДОРА ПАВЛОВИЧА ШЕВЧЕНКА
(1914-1995)

КИЇВ
1999

112793

71/4 UK1

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE

HISTORIOGRAPHICAL STUDIES IN UKRAINE

Scientific collection

Was published in 1968-1973

Was renewed in 1997

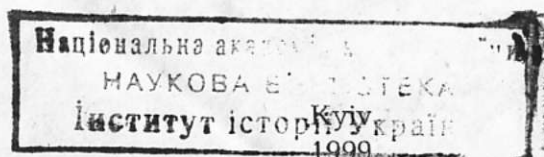
EDITION 7

*Dedicated to the memory of a historian of Ukraine,
corresponding member of the National Academy
of Sciences of Ukraine, doctor of historical sciences,
professor, editor-in-chief and founder of the
"Historiographical studies"*

FEDIR PAVLOVYCH SHEVCHENKO

(1914-1995)

112793

БК 63

I-90

Затверджено до друку Вченою радою інституту історії України НАН України

Історіографічні дослідження в Україні: Науковий збірник. (Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України Ф.П.Шевченка) / Відп. ред. Ю.А.Пінчук. К.: НАН України. Ін-т історії України, 1999. [Вип.7]. 320 с.

Висвітлюються актуальні проблеми національної історіографії, джерело знанства та вітчизняної історії, зокрема життєвий та творчий шлях історика України Ф.П.Шевченка, науковий доробок українських істориків М.Костомарова, М.Драгоманова, О.Оглобина, Л.Окіншевича, стан вивчення твору С.Величка, проблеми вивчення дипломатичної історії давньої Русі, оцінка "зради" гетьмана І.Мазепи в російській та українській історіографії, поняття "народу" в сучасній соціологічній та історіографічній інтерпретації та ін. Вперше публікуються фрагмент невідомої редакції "Короткого опису Малоросії" та рання праця О.Оглобина з церковної історіографії. Розрахований на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх хто цікавиться проблемами української історіографії та історії

Редакційна колегія: Ю.А.Пінчук (відп.редактор), Я.І.Дзира, М.Ф.Дмитрієнко, Л.А.Дубровіна, О.П.Реєнт, В.О.Савчук, В.Г.Сарбей, Р.Г.Симоненко, В.А.Смолій, П.Т.Тронько, О.В.Ясь (відп.секретар)

Упорядники: Ю.А.Пінчук, О.В.Ясь

Рецензенти: Г.В.Боряк — доктор історичних наук,
В.М.Даниленко — доктор історичних наук,
В.П.Рябцев — доктор історичних наук.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Переклад анотації та змісту англ.мовою: В.С.Горак.

Оригінал-макет підготовлений:

У разі передруку узгодження з редколегією обов'язкове

© Інститут історії України НАН України

© Автори

ISBN 966-02-0857-X

BBK 63

I-90

The publication of this collection is approved by the Scientific Council of the Institute of History of Ukraine of the Ukraine's National Academy of Sciences

Historiographical studies in Ukraine: Scientific collection (dedicated to the memory of a historian of Ukraine, corresponding member of the Ukraine's National Academy of Sciences F.P.Scevenko)./ Responsible editor U.A.Pinchuk.,-K., Ukraine's National Academy of Sciences, Institute of History of Ukraine, 1999 (Edition 7), 320 p.).

The collection shows the actual problems of the national historiography, historical sources science and national history, in particular the life and creative work of a historian of Ukraine F.P.Scevenko, the scientific contribution of Ukrainian historians M.Kostomarov, M.Dragomanov, O.Ogloblyn, L.O.Okinsreych, the current situation in the studies of the diplomatic history of the Ancient Rus, the estimation of hetman Mazepa's "betrayal" in Russian and Ukrainian historiography, the concept of "people" in a sociological and historiographical interpretation, etc. For the first time are published a fragment of an unknown redaction of "A short description of Malorossya" and an early work by O.Ogloblyn on church historiography. The collection is counted on scientists, lectures, aspirants, students and all those interested in the problems of Ukrainian historiography and history.

Editorial board: W.A.Pinchuk (responsible editor-in-chief), Ya.I.Dzyra, M.I.Dmytrienko, L.A.Dubrovina, O.P.Reyent, V.O.Savchuk, V.G.Sarbei, R.Z.Symonenko, V.A.Smolij, P.T.Tronko, O.V.Yas' (responsible secretary)

Compilers: U.A.Pinchuk, O.V.Yas'.

Reviewers: G.V.Boryak — doctor of historical sciences,
V.M.Danylenko — doctor of historical sciences,
V.P.Ryabtsev — doctor of historical sciences, professor.

The authors of the published articles and materials express their own viewpoints which not always coincide with the views of the members of the editorial board and bear responsibility for the authenticity of the given facts, and information.

The annotation and contents are translated into English by V.S.Gorak.

Original-model is prepared:
In case of reedition the consent of the editorial board is obligatory

© Institute of History of Ukraine of the Ukraine's National Academy of Sciences

© Authors

ISBN 966-02-0857-X

ЗМІСТ

Від упорядників	9
ЧАСТИНА ПЕРША	12
1. Бугерко А.А. — голова Дунаєвської районної державної адміністрації. На батьківщині Ф.П.Шевченка	12
2. Рем Симоненко. Про Федора Павловича Шевченка (Спогади)	16
3. Наукові праці Ф.П.Шевченка, 1989 — 1998: матеріали до бібліографії (Уклад Олексій Ясь)	39
4. Ярослав Дзира. Десятиріччя творчого спілкування (Спогади)	47
5. Олег Бажан, Юрій Данилюк. Кінець 60-х — початок 70-х рр. вжитті та діяльності Ф.П.Шевченка	67
6. Іван Гранчак, Дмитро Данилюк. Проблеми історії Закарпаття в науковій спадщині Ф.П.Шевченка	84
7. Віктор Савчук. Питання історичного краєзнавства в науковій спадщині Ф.П.Шевченка	86
8. Віктор Прокопчук. Вшанування пам'яті Ф.П.Шевченка на його батьківщині в м. Дунаївці	91
9. Ярослава Іщенко. Проблеми геральдики та комплексу СІД в історичній спадщині та науково-організаційній діяльності Ф.П.Шевченка	100
ЧАСТИНА ДРУГА	
10. Микола Котляр. Договірні відносини Русі та Польщі в XIII ст. (з коментаря до Галицько-Волинського літопису)	107
11. Неля Герасименко. Стан вивчення історичного твору С.В.Величка	116
12. Юрій Мицик. Невідома редакція "КОРОТКОГО ОПИСУ МАЛОРОСІЇ"	133
13. Іван Дзира. Повстання Северина Наливайка в українській історичній прозі XVII — XVIII ст.	155

14. Ольга Ковалевська. Гетьман Іван Мазепа: проблема "зради" та "анафемування" в українській та російській історіографії 173
15. Володимир Нерод. Початки української історіографії в добу національного відродження 180
16. Юрій Пінчук. Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова. З додатком рецензії Ф.П.Шевченка 203
17. Олег Петренко. Археографічний доробок у науковій спадщині Миколи Костомарова: сучасний стан та перспективи вивчення 221
18. Валентина Шандра. Про поширення творів М.П.Драгоманова в Україні (Огляд архівних фондів ЦДА України у м. Києві) 229
19. Ігор Верба. Рання праця Олександра Оглобина з історії української церковної історіографії 239
20. Александр Оглобин. Захария Корнилович, еп. Переяславский и Бориспольский (1700—1715): Краткая заметка (Публікація І.Верби та В.Ластовського. Коментар В.Ластовського) 243
21. Валентина Лебедева (Беларусь, Гомель) Лев Окиншевич и Беларусь 253
22. Віталій Сарбей. Народ як об'єкт і суб'єкт історичного процесу: (Давня тема у сучасному соціологічно-історіографічному баченні) 260
23. Олексій Ясь. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина 268
286
- Попередні випуски
"ІСТОРИОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ":
(Бібліографічна довідка) 313
- Про авторів сьомого випуску
"ІСТОРИОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ" 316

CONTENTS

From the compilers

PART ONE

1. On Fedir Pavlovich Shevchenko's mother land
2. Rem Symonenko.
About Fedir Pavlovych Shevchenko (Memories)
3. Materials for the bibliography
(compiled by Olexij Yas')
4. Yaroslav Dzyra. Decades of a creative association (Memories)
5. Oleg Bazhan, Uirij Danyluik. The end of the 60-ies — beginning of the 70-ies in the life and activity of F.P.Shevchenko
6. Ivan Granchak, Dmytro Danyluik. Problems of history of Transcarpathia in the scientific legacy of F.P.Shevchenko
7. Victor Sawchuk. Problems of historical local lore in the scientific legacy of F.P.Shevchenko
8. Viktor Prokopchuk. The honouring of F. P. Shevchenko in his motherland in the town of Dunaiyvtsi
9. Yaroclawa Ishchenko. Problems of heraldics and the complex of boarder historical disciplines in the historical legacy and the scientific-organizational activities of F.P.Shevchenko

PART TWO

10. Mykola Kotlyar. Treaty relations between Rus and Poland in the XIII-th century: (an abstract from a commentary for the Galych-Volyn Chronicle)
11. Nelya Gerasymenko. The current situation in the studies of S.Velichko's historical work
12. Uirij Mytsik. An unknown redaction of the "A short description of Malorossiya"
13. Ivan Dzyra. The uprising of Severin Nalyvaiko in the Ukrainian historical prose of the XVII-XVIII-th centuries

ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ НАПРЯМ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ЙОГО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СПАДЩИНА

Протягом XIX — першої третини XX ст. на формування парадигми розвитку української історичної думки значною мірою впливали два напрями — народницький та державницький. Домінування одного з них впродовж певного періоду не тільки визначало спрямованість процесу розвитку історичної науки, а й характеризувало стан національної свідомості. На початку XX ст. розвиток революційного та національно-визвольного руху, руйнівні наслідки Першої світової війни, зокрема розвал Австро-Угорської та Російської імперій, витворили сукупність передумов для відновлення національної державності та окреслили новітні горизонти і перспективи для суспільно-політичної та історичної думки щодо вивчення “державних періодів національної історії”.¹

Звернення до історичних традицій державності було пов'язана з пошуками об'єднуючого, організуючого фактора, який виводили із форм державної організації минувшини. Такий спосіб актуалізації історичного досвіду щодо ствердження самоцінності національної держави не був винятковим для української науки і характерний для історіографій країн, народи яких протягом певного часу були позбавлені державності або перебували у складі різних державних утворень (великонімецька та малонімецька проблема, автономісти й централісти у німецькій історіографії XVIII—XIX ст.,² краківська консервативна школа польської історіографії)³. Однак, на відміну від польського чи німецького досвіду специфіка розвитку гуманітарної сфери та наукового процесу на українських теренах визначалася поєднанням означених проблем з проблемами національної самоідентифікації. Останні залишалися доволі актуальними й гострими протягом тривалого часу з огляду на поділ українського територі-

ального масиву на Західноукраїнські землі та Наддніпрянську Україну, Правобережжя і Лівобережжя,⁴ інкорпорацію національної аристократії до станової ієрархії інших держав. Ці проблеми побутовали в українському суспільстві першої третини XX ст., хоча і зазнали певної трансформації та розглядалися за визнанням М.Грушевського не стільки в класичному розумінні старих адептів народництва, тобто на засадах протиставлення до інонаціонального та інтернаціонального, скільки в контексті вивчення ролі громадської еволюції, сукупності етнокультурних і соціальних зв'язків.⁵ Такі соціокультурні передумови наукового розвитку, зокрема невідірваність проблем етнонаціональної консолідації та створення національної держави, які в історії інших народів були розв'язані впродовж різних періодів, обумовили самотутній, інколи доволі суперечливий та парадоксальний зв'язок двох напрямів, двох традицій української історичної думки.

“Державницький напрям в його початках, — писав Крупицький, — треба прямо схарактеризувати як свого роду реакцію на народництво, і ця реакція, зрештою, зрозуміла. І народники, і державники давали відповіді на певні потреби свого часу”.⁶ Відтак становлення нового напрямку відбувалося не тільки шляхом розмежування від ідейних опонентів у світлі тогочасних соціально-політичних реалій, а й на засадах запозичення та адаптації інтелектуальної спадщини своїх попередників, зокрема ідеї етнонаціональної ідентичності та безперервності українського історичного процесу до своїх ідеологічних потреб. За висловом Д. Дорошенка М.Грушевським була виконання “одна частина програми” з опрацювання історії Східної Європи — розмежування українського і “великоруського” історичного процесів,⁷ яка була прийнята істориками-державниками. Інша — полягала у пошуку альтернативних концептуальних підходів до витлумачення та інтерпретації національної історії.

Наприкінці XIX ст. державницька ідея в українській суспільно-політичній думці побутовала в контексті шляхетсько-гетьманських традицій у різноманітних формах консерватизму побудованих на кшталт тогочасних європейсь-

*Виставлення напоказ, похвалляння (французьк.)

ких концепцій з виключним наголосом на культурницьку програму. Вона була репрезентована нечисленними епігонами тогочасного малоросійського дворянства (В.Горленко, А. та М.Стороженки, П.Дорошенко), які хоча і були включені в станову систему Російської імперії, проте зберегли етнічну самосвідомість українців.⁸ До їх кола належав й Ф.Уманець — історик-аматор, автор монографії "Гетьман Мазепа", яку ряд дослідників розглядають як предтечу власне "державницьких студій".⁹ Книга Уманця була видана російською мовою невеликим тиражем, власним коштом автора.¹⁰ Дилема сформульована Уманцем стосовно "зради Мазепи" за назвою одного з розділів монографії "Бути чи не бути?" пропонувала розв'язання на засадах дихотомії: зрадник або патріот. Праця одержала ряд доброзичливих відгуків української громадськості. Проте навіть однодумці, зокрема В.Горленко, закидали Уманцю "непотрібне й деше-ве etalage" своїх різноманітних знань"¹¹

Професійні історики, рецензенти "Гетьмана Мазепи" були категоричнішими у своїх висновках й відзначили ряд фактичних прогалин та методологічних недоліків студії.¹² М.Грушевський, підкресливши новизну ідей монографії стосовно оцінки особистості Мазепи, зазначив, що "вони вложені в таку нещасливу форму, погребені під такою масою баласту, що стає шкода і їх, і праці автора".¹³ Зрештою, монографія Уманця була призабута протягом кількох років. Однак, найцікавішими і прикметними в "історії" з "Гетьманом Мазепою" видаються дещо інші обставини. Насамперед, несподівана реакція рецензентів, зокрема М.Грушевського, який доволі прихильно прокоментував деякі ідеї автора щодо ролі Мазепи як державного діяча. Водночас праця Уманця засвідчила неспроможність представників старої аристократії консервативної орієнтації оформити свої національно-культурницькі інтереси та політичні погляди, які до того часу були репрезентовані в студіях з обсягу регіональної історії та місцевих старожитностей, у власній візії історичного минулого загальнонаціонального масштабу. Щодо відгуків на студію Уманця, то вони вказували, що ідеї національної державності висловлені навіть з таким ідеологіч-

ним забарвленням, бодай частково сприймалися репрезентантами народницького напрямку.

Хронологічно першою працею, яка увійшла в історію національної науки як одна зі студій, що започаткували державницький напрям, була робота С. Томашівського "Українська історія. Старинні і середні віки" (Львів, 1919).¹⁴ Приблизно за рік світ побачила студія В.Липинського "Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті." (Відень, 1920). Передісторія їх появи доволі добре ілюструє процес наукового розвитку, зокрема спрямованість ідейної еволюції українських вчених. Праці молодого Томашівського, вихідця з селянської родини середнього статку, одного з найталановитіших учнів Грушевського, в довоєнний період виконані в типовому народницькому дусі з контрастним висвітленням ролі різних соціальних верств в історичному процесі.¹⁵ Його первісні наукові зацікавлення обмежувалися територією Галичини в добу Хмельниччини і були присвячені головним чином народним рухам.¹⁶ На думку В.Потульницького, їх доцільно розглядати як "продовження народницької концепції Грушевського".¹⁷ Одночасно довоєнні праці Томашівського виявляють його як дослідника з великою ерудицією та схильністю до широких історичних узагальнень і висновків. Ці риси спостерігаємо в його рецензії 1900 р. на знамениту брошуру М.Міхновського "Самостійна Україна". Критикуючи Міхновського за односторонність висунутих підходів стосовно шляхів здобуття національної незалежності, Томашівський зазначав: "...у змаганнях різних націй до свободи показалися два головні напрями, т. зв. історичний і суспільний. Народи, що борються за незалежність на історичним принципі, доказують на основі дальшої або ближчої історичної минувшини своє неподільне право на якусь територію... Інша дорога суспільна, її правило таке: кожний народ в границях своєї етнографічної індивідуальності має право бути самостійним і політично незалежним організмом..."¹⁸ Зазначена рецензія вказує й на певні політичні зацікавлення її автора, який обґрунтовував свої по-

*За і проти (лат.)

гляди шляхом використання історичних ретроспекцій. Оцінюючи творчість Томашівського-історика І. Крип'якевич зазначав: "Обдарований незвичайно логічним умом, умів і минуле власного народу і світові події вкладати в прозорі формули і виводити з них консеквентні висновки для сучасної хвилі. Історію він уважав одним з засобів для розуміння і оцінки життя, — сам мав усе політичні аспірації і не раз вагався, що важніше — писати історію чи її творити".¹⁹ Серед тогочасних студій праці Томашівського вирізнялися добре вибудованою структурою та системою аргументації, суворо визначеними засадами викладу матеріалу (принципи, предмет та об'єкт дослідження, проблемні лінії викладу, аргументація *pro et contra*, оціночні критерії тощо) та чудовим знанням польських, угорських, німецьких та ватиканських джерел з історії України, що виявилось при підготовці ряду джерелознавчих праць, зокрема етнографічної карти Угорської Русі.²⁰ Ці риси Томашівського-історика поєднувалися з його інтерпретацією та зіставленням різних чинників історичного процесу, поглядів і концепцій істориків з виключною увагою до їх походження як у конкретного вченого, так і в історичній науці взагалі. Цікавою з цього погляду є його студія присвячена В. Антоновичу. Розглядаючи проблему використання позитивістської методології у працях Антоновича, Томашівський не обмежується констатацією її впливу. Він намагається з'ясувати характерні риси останньої не тільки у світли творчого доробку Антоновича, а й з перспективи основних напрямів розвитку західної історичної думки, зокрема заперечує загальноприйнятту тезу про існування школи Антоновича, розглядаючи цю ідею як "звичайний анахронізм".²¹

Напередодні Першої світової війни коло наукових зацікавлень Томашівського поширилося майже на всі періоди історії Галичини.

Про це свідчить не тільки ряд опублікованих праць, а й заплановані та нереалізовані дослідницькі проекти: підготовка видання Великої 12-ти томної історії Галичини, Дипломатарію Галичини та ін.²² У цей же час остаточно перервалися взаємовідносини Томашівського з Грушевським,²³ а наукова творчість дослідника поступово набула новітніх і самобутніх

рис. Своєрідністю відзначається й жанр обраний вченим для ряду своїх студій передвоєнної та воєнної доби. Це — історико-політичний нарис, в якому поєднувалося висвітлення актуальних проблем політичної публіцистики з розглядом певної історичної проблематики. У цьому жанрі виконана й праця Томашівського "Галичина" 1915 р. Томашівський розглядає антропологічний, географічний, етнографічний, етнологічний, культурний та політичний аспекти історичного розвитку цього регіону з перспективи тогочасних подій світової війни. Значну увагу автор приділяє історичній ролі Галичини у загальноєвропейському процесі, зокрема у політичній та дипломатичній історії держав Середньої та Східної Європи. Проте, найцікавішим є резюме праці, яке добре ілюструє значення Галичини в українській історії у системі тогочасних історичних поглядів Томашівського. "...вона (Галичина — Авт.) була наперед одним із углових каменів староруської держави; далі одною з сил, що довела сю першу передотечницю нинішньої Росії до розкладу; пнем коло котрого виросла могутня галицько-володимирська держава — перший вислів політичного сепаратизму українських земель від московських, перша реальна основа в розвитку української національної ідеї; вона була довгий час передумом Угорщини від монгольського варварства; страчена на річ Польщі, стала угловим каменем у будові польсько-литовської унії — сеї другої передотечниці нинішньої Росії при розпаді Річи Посполитої отсей многоважний середноєвропейський вузловий кут і вихідні до сходу ворота дісталися наддунайській монархії".²⁴ У "Галичині" та інших студіях цього періоду Томашівський не тільки підніс історичне значення галицьких земель до загальноукраїнського масштабу, а й поклав цю ідею до основи ряду своїх праць. Тоді ж визначилися й інші головні складники підходу Томашівського щодо побудови загальної концепції "Української історії", зокрема стосовно ролі уніатської церкви як культурного чинника, своєрідного ланцюга між Заходом та Сходом.²⁵

"Українська історія" написана у притаманному для Томашівського стилі, який І. Борщак влучно схарактеризував як поєднання "точності з пристрасстю, логічності і стислості

з динамічним викладом.²⁶ В історіософському вступі докладно подано концепцію, принципи та засади викладу, пояснення, інтерпретації та оцінки емпіричного матеріалу. Предметом нарису є історичний розвиток України з перспективи її становища у політичній системі Середньої та Східної Європи, яке Томашівський розглядає як комбінацію трьох різних понять: географічного, етнографічного та історичного. "Україна як зображення історичне не зовсім покривається з Україною у розумінню етнографічним, а ще менше з географічним поняттям її. — зазначає історик. — Відношення між ними можемо собі уявити як три подібні, однак нерівні площі, наложені на себе, які покривають себе обопільно тільки частинне: перша з них найменша, третя найбільша" Тільки в останнім, географічним розумінні можна говорити про Україну як про індивідуальне незмінне поняття впродовж всієї історії".²⁷ Саме географічне поняття, на відміну від істориків народницького напрямку, які інтерпретували історичний процес у межах певної етнографічної території, вчений поклав до основи своєї концепції. Звідси походять три основні ідеї, які дослідник виводить з географічного положення: 1) боротьба зі степом, що випливає з контрасту між культурно-лісовою і степово-луговою смугами; 2) суперництво з Польщею, що є відображенням політично-культурної суперечності Заходу і Сходу; 3) боротьба з Московським царатом, в основі якої лежить політично-господарський контраст Півночі і Полудня. Вони і утворюють "трикутник" історично-політичного розвитку України: Степ, Московщина, Польща. Привертає увагу і термінологія Томашівського. На відміну від своїх попередників та сучасників він уводить до наукового обігу термін "середні віки", популярний в європейській, зокрема в німецькій історіографії, стосовно історичної епохи, яка традиційно розглядалася як "княжа доба", "литовсько-польська доба", "народне відродження" та ін. Автор широко використовує поділ Європи на Західну, Середню та Східну, запозичуючи його з праць німецьких істориків. У системі поглядів Томашівського Гали-

* Мірило вартості, світогляд (нім.)

цько-Волинські землі виступають як територія, де розгорнувся процес становлення першої національної держави, яка об'єднала суто українські землі після розпаду "Київської Варяго-Руської держави". Історичне значення Галицько-Волинської держави С. Томашівський вбачає у збереженні українського етносу від польської асиміляції, створенні національно-політичної, культурної і почасти "мовної окремішності", що сприяло поширенню західноєвропейських та обмежувало монгольські впливи, руйнувало династичні, церковні та культурні зв'язки з Московщиною. Відповідно визначаються й оціночні критерії, або як зазначає Томашівський "Wertmasstab" щодо українського історичного процесу: "Здобування землі, відокремлення від "руськості", витворення окремої національно-культурної індивідуальності і здобуття політичної самостійності — отсе орієнтаційні пункти для історика у розміщенні світла й тіні на його малюнку".²⁸ Вони утворюють основні елементи концепції Томашівського: земля, нація, держава, які сперті на історіософську ідею про виключну роль Галичини в національній історії. Останню, автор поширює не тільки на історичне минуле, а й на майбуття: "Хоч українська національна територія переважно лежить у східній половині європейського континенту, то сама українська нація, як племінна окремішність, як культурна й політична індивідуальність, походить із Заходу і являється витвором західних культурних впливів, без того походження і без тих впливів, все існування української національності було-б незрозуміле щодо своєї минувшини і проблематичне щодо своєї будучини".²⁹

З історіософського узагальнення Томашівського про роль галицьких земель та західноєвропейської культурно-історичної експансії випливає й інша ідея історика — ідея уніатської церкви та церковної унії в історії України. Взагалі, на думку вченого, є тільки два чинники, які виховують народи: релігія та держава.³⁰ Але для Томашівського церква не тільки суспільна організація та виховний ідеал для розвитку національної самосвідомості. Вона — носій культурних основ класичної цивілізації, яка походить із Заходу. Тому вчений позитивно оцінює проникнення західноєвропейської

культури через Литву, Польщу та Угорщину. Водночас він вказує на належність українських земель до візантійської церкви, що обмежувало культурний вплив Заходу. "Сей факт, — підкреслює Томашівський, — побіч упадку східної Церкви, був джерелом культурної відсталості українського народу до самих новіших часів та причиною, що Україна майже не діткнула такі животворні думки й ідеї, як боротьба папства з царством, хрестоносні походи, відродження, які таке важне займають місце в історії Римської Європи у сфері її ідейного і громадського життя"³¹ Відтак ідею церковної унії дослідник розглядає як вимушений синтез двох історичних форм та культурних течій, внаслідок якого "витворився новий посередній між Сходом і Заходом церковно-культурний тип, посередній у тому, що форма мала бути східна, а зміст західний..."³² Про величезне значення, яке надав історик ідеї унії, зокрема свідчать його останні творчі плани. Наприкінці свого життя, тяжкохворий Томашівський розпочав працю над систематичною історією української церкви з західного, уніатського погляду. Проте встиг написати тільки вступний розділ, в якому розглядав ідею унії як щасливу, але "на жаль добре невикористану необхідність нашої історії"³³ В історичній концепції вченого уніатська церква виступає як духовний та культурний посередник проникнення західних, римо-католицьких впливів на українські землі, своєрідний плацдарм для їх поширення.

Відгуки істориків-сучасників Томашівського на "Українську історію" були доволі розмаїтими. В.Новицький вбачав позитивне значення праці Томашівського у відриві "київського періоду, який переходить у Галицько-Волинській" від концепції загальноросійської історії.³⁴ Зазначимо, що ця ідея була широко використана О.Терлецьким для побудови своїх популярних нарисів,³⁵ які у міжвоєнний період набули неабиякого поширення на західноукраїнських землях. М.Андрусак³⁶ та І.Кревецький,³⁷ високо оцінюючи працю з застереженням та скептицизмом поставилися до провідної ідеї історика щодо Галицько-Волинського князівства — першої української держави, зокрема стосовно її протиставлення до "Київської Варяго-Руської держави". В цілому більшість українських на-

уковців з неприхованою симпатією сприйняли ідеї Томашівського, хоча й критично оцінили його тезу про першу українську державу. Натомість в працях Томашівського вони вбачали джерело для аргументації щодо подальшого розмежування українського та російського історичного процесу.

Чимало цінного матеріалу для витлумачення та розуміння поглядів Томашівського-історика містить його публіцистична спадщина, в якій за висловом О.Назарука відчуваємо "глибокий віддих історії".³⁸ Найвизначнішими в публіцистичній спадщині Томашівського є дві збірки "Під колесами історії" (Берлін, 1922) та "Про ідеї, героїв і політику" (Львів, 1929), а також серія статей, видрукованих у часописі "Політика", зокрема цикл розвідок про Драгоманова. Його постать автор розглядає через протиставлення до Шевченка, якого він характеризує як типового східноєвропейського народника. Томашівський відзначає, що в жодній європейській країні не можливо уявити, наприклад, Шекспіра — фундатором національної ідеї. На його думку, якщо вилучити з поетичної спадщини Шевченка "національні, громадянські та культурні елементи", то одержимо такі риси: "Фальшивий його погляд на історію (Св.Володимир, Хмельницький, Гонта), апофеоз бунтарства, соціальна сентиментальність (кріпацтво, покритика), примітивний раціоналізм ("Марія"), політичний анархізм і т.ін."³⁹ Томашівський стверджує, що в українській суспільній думці склався "культ Шевченка", який перешкоджає "здоровому розвитку національної свідомості".

Натомість історик протиставляє йому раціоналістичні погляди Драгоманова про необхідність європеїзації України та про роль Галичини як каталізатора цього процесу. Порівняльна оцінка спадщини Драгоманова, Шевченка та деяких інших українських громадських і культурних діячів виявляє ще одну рису Томашівського-історика, його скептично-негативне, релятивістське ставлення до ідей соціального романтизму та поступу в історії.

Погляди Драгоманова вплинули й на формування історичних та політичних поглядів Томашівського. Проте, доміантним виявився вплив європейської думки, зі здобутками якої Томашівський, блискучий знавець ряду європейських мов,

мав нагоду ознайомитися в еміграції. На загал, В.Потульницький називає чотири напрями суспільної та наукової думки під впливом яких формувалися погляди С. Томашівського: 1) концепції М.Драгоманова і В.Липинського; 2) ідеї італійських учених Г.Ферреро і Д.Мацціні; 3) теорії російського історика Р.Ю.Віппера; 4) прагматично-релятивістської філософії Джемса і Шпенглера.⁴⁰ До них очевидно слід додати вплив тогочасної німецької історіографії. З її анналів він запозичив не тільки відповідну термінологію та понятійний апарат, а й ряд методологічних підходів, зокрема ідеї циклічності та релятивізму щодо оцінки історичних подій та явищ. "Історик — не сам тільки аналітик минулих подій, а ще менше сам тільки літописець. Він має відтворити з віддалених часів усю сценарію і весь рух людського життя, так що передані чини людей можуть бути зрозумілі й оцінені. Історична уява — се необхідна прикмета ученого історика, достойного свого імені, і частина вартості історичної науки лежить у плеканню історичної імангінації", — так схарактеризував С. Томашівський своє творче кредо.⁴¹ Щодо поглядів Томашівського на стан тогочасної національної історіографії, то вони відображені в його рецензії на студію Липинського "Україна на переломі". "...наша історіографія, — відзначав Томашівський, — переважно страшенно схоластична в методі, неорганічна в конструкції і неможливо не артистична в формі — нездібна не тільки захоплювати читача, а навіть роздратувати його в його поглядах, пересудах та уподобаннях".⁴²

Ідейна еволюція В.Липинського в українській історіографії висвітлена значно краще ніж у Томашівського, хоча й досі містить ряд дискусійних питань, зокрема щодо демократичного періоду його творчості. Центральною проблемою в інтерпретації цієї еволюції є "перетворення" Липинського з поляка в українця, тобто проблема співвідношення взаємовключених лояльностей. Її опрацювання й досі утруднюється через обмежене коло джерел довоєнного періоду, які дозволяють інтерпретувати його погляди. Зв'язок Липинського з "польсько-українською школою" здавалося був настільки очевидним для ряду дослідників, що призводив навіть до певних курйозів. Так, Д.Багалій вважав Липинського одним з її

визначних представників.⁴³ На цю помилку свого часу вказав О.Оглоблин, редактор останнього, неопублікованого нарису Д.Багалія з української історіографії.⁴⁴ Підходи дослідників щодо поглядів Липинського у 1908-1914 рр. переважно поділяються на дві групи. Є.Пизюр⁴⁵ та Л.Білас⁴⁶ вважають, що в цей час Липинський вже був довершеним консерватором, а його консервативна еволюція здебільшого є витвором уяви окремих науковців. На думку останнього, погляди Липинського сформувалися під впливом польської суспільно-політичної думки, національно-визвольні ідеї якої він переніс на "український ґрунт, українську історію і справу".⁴⁷ Натомість Я.Пеленський⁴⁸ та В.Потульницький⁴⁹, не відкидаючи польських впливів, обстоюють тезу про демократичний період у його творчості та наголошують на поступовій еволюції до консерватизму. Як зазначає Я.Пеленський, Липинський у своїй практично-політичній діяльності "продовжував те, що започаткували хлопомани, а саме — повернення спольнізованої шляхти до народу".⁵⁰ Певною мірою це пояснювалося походженням історика зі старого українського, але спольщеного роду мазовецької земельної шляхти.⁵¹ І.Лисяк-Рудницький утримуючись від категоричних висновків, підкреслює, що Липинський був переконаним "самостійником ще в той час, коли ця ідея була чужа загаломі національно свідомого українства". Водночас він вказує на провідну ідею збірника "Z dziejow Ukrainy"* присвяченого пам'яті В.Антоновича, П.Свенціцького та Т.Рильського, ініціатором, редактором та основним автором якого був В.Липинський — продемонструвати зв'язок між двома "генераціями українців польської культури",⁵² що засвідчує принаймні тогочасну загальнодемократичну орієнтацію історика. Нарешті слід згадати про активну співпрацю Грушевського та Липинського у цей період, зокрема у підготовці вищеназваного збірника. У ньому Грушевський вмістив дві свої статті, а останній видрукував свою працю, що в розширеному варіанті 1920 р. одержала назву "Україна на переломі". Очевидно, при наявності консервативних симпатій у довоєнний час історичні та політичні погля-

*З історії України" (польськ.)

ди Липинського (Я.Пеленський пропонує для їх означення термін "консервативний демократ")⁵³ формувалися у загальному руслі народницько-демократичної ідеології, зокрема під фаховим впливом М.Грушевського.

Такий підхід до інтерпретації поглядів Липинського поділяє й більшість сучасних дослідників, спираючись на опрацювання ряду новітніх джерельних матеріалів, зокрема його неопублікованої епістолярної спадщини.⁵⁴ Окрім впливу краківської консервативної школи погляди Липинського формувалися на широкому підмурку тогочасної західноєвропейської науки,⁵⁵ хоча ряд дослідників вказує на їх "французьке інтелектуальне підґрунтя",⁵⁶ а Є.Пизюр навіть порівнює вченого з французьким соціологом Жоржем Сорелем.⁵⁷ Щодо загальної оцінки Липинського-науковця, то найцікавішою видається думка І.Лисяка-Рудницького, який розглядає його як дослідника схильного до інтуїтивних узагальнень, здатного "робити відкриття або глибоко бачити предмети й проблеми, незважаючи на досить обмежену емпіричну базу".⁵⁸ В свою чергу Б.Крупницький, оцінюючи своєрідність його наукової спадщини, вдало схарактеризував Липинського як "теоретика з темпераментом публіциста".⁵⁹ Ці риси Липинського-дослідника доволі добре виявилися у працях повоєнної доби.

Провідна історіософська ідея Липинського пов'язана з національною аристократією та її роллю в історичному процесі. Він виходив з того, що у процесі "творення нації та держави" вирішальним фактором є не "етнографічна маса", а "активна меншість". Її історик називає національною аристократією або "провідною, правлячою (державотворчою) верствою". Ця ідея й покладена до основи "України на переломі", зокрема для розгляду основної проблематики: побудови української держави, ролі національної аристократії та видатної особистості (Хмельницького).⁶⁰ Відзначимо, що головне завдання студії історик вбачав не тільки в опрацюванні "державних організаційних замислів предків наших", а й в їх широкій популяризації.⁶¹ На думку В.Липинського, в українській історії аристократія змогла організуватися єдиний раз у добу Хмельниччини: "... Включивши в себе і виділену народними масами нову народну аристократію: козаччину і нащадків

старої державної аристократії: як православну, так і римо-католицьку вже в своїй більшості шляхту."⁶² Таке поєднання пояснювалося переконаннями Липинського, що на перехідних етапах суспільного розвитку тільки спілка "активної меншості" з історичною аристократією, яка репрезентує традиційну політичну культуру, може досягти успіху у державному будівництві. Відтак "фізична сила нації" — козацтво мало з'єднатися з "силою духовною" — "руською шляхтою" під приводом "козацького вождя" на основі еволюції від "виборного гетьманату" до "спадкової монархії". Автор уклав схему цієї еволюції у три стадії: 1) період автономістичної боротьби козацтва в Річі Посполитій 1648 — 1653 рр.; 2) період емансипування від Річі Посполитої та оформлення політичної самостійності 1653 — 1657 рр.; 3) період української національної держави 1657 — 1659 рр. Соціально-політичні джерела такої еволюції Липинський вбачав в "європеїзації козаччини", а з нею й всієї України шляхом створення "лицарської верстви" та перемоги "плуга над степом". На його думку, вона проходила гетьманською владою шляхом приборкання низового Запоріжжя, спираючись на городову, осілу хліборобську Україну і мала завершитися утвердженням спадкової легітимності інституту наслідування гетьманської влади. Остання не була реалізована через супротив та розкол козацької старшини, яку як і всю "українську громаду" поділяли "глибокі ріжниці протилежних цивілізаційних впливів і яка кожної хвилини готова була кинутись до оружної боротьби сама поміж собою".⁶³ Таким чином, Липинський пов'язував реалізацію монархічної ідеї у національній історії з взаємодією та конфронтацією двох тенденцій — елітаризму та егалітаризму, які репрезентували культурно-історичні впливи різних цивілізаційних комплексів у межах українських земель. "Україна на переломі" протягом стислого терміну набула великої популярності в українських наукових колах, хоча оцінки праці висловлені істориками були доволі розмаїтими. Д.Дорошенко розглядав доробок Липинського як "найцінніший здобуток української історичної думки".⁶⁴ З ним солідаризувався І.Кревецький, який вважав її "переломовою працею" у новітній українській історіографії.⁶⁵ С.Томашівський високо

Оцінивши студію Липинського, підкреслював спорідненість своїх історичних поглядів з думками автора.⁶⁶ На противагу цим позитивним відгукам П.Клименко у своїй рецензії вказував на переоцінку значення "руської шляхти" в його роботі, зумовлену недооцінкою ролі інших соціальних верств та нецарівомірного ототожнювання окремих осіб чи груп шляхти з цілим шляхетським станом. "З методологічного погляду праця В.Липинського не є чисто наукова. — зазначає П.Клименко. — Автор використовує численний джереловий надрукований і не надрукований матеріал. Але не систематизує цього матеріалу, не критикує і не перевіряє його, нарешті не творить на підставі його історичних фактів, а лише ілюструє цим матеріалом укладену на підставі Kubal'i, Czermaka та ще інших істориків, ідеологічно на нього впливають, схему історичного процесу 1648-1658 рр."⁶⁷ На загал більшість рецензій можна поділити за їх оцінкою головної історіософської ідеї твору: запереченням або сприйманням державотворчої ролі національної аристократії, яку пропонував автор.

За свідченням ряду дослідників у 1920-1921 рр. Липинський збирався написати синтетичний огляд історії України з "державницької точки зору".⁶⁸ Однак, реалізувати ці плани вченому так і не вдалося. Тому подальше оформлення його історичні погляди одержали у "Листах до братів-хліборобів", в яких одночасно поєднувався огляд подій національної революції у жанрі політичної публіцистики з широкими соціологічними та історіософськими узагальненнями та інтерпретаціями. Відзначимо, що сам Липинський схарактеризував свої "Листи" не як звичайну політичну доктрину чи науковий трактат, а як своєрідний світогляд, "спосіб думання".⁶⁹ Центральною проблемою "Листів", як і в "Україні на переломі", залишається проблема національної аристократії.

На думку Липинського, аристократія існує в кожен історичну епоху. Як зазначає Д.Дорошенко, такий підхід історика відразу зумовив зміщення від тогочасної інтерпретації змісту цієї дефініції до її "первісного граматичного значення — найкращі люди",⁷⁰ що наближає її до сучасної дефініції еліти, оскільки охоплює не тільки родову аристократію, а будь-які панівні верстви чи стани суспільства взагалі. Автор

нараховує три джерела влади: мілітарне, інтелектуальне та економічне. Вони утворюють три основні соціальні типи: "войовники", "продуценти" та "інтелігенти", які складають між собою певні комбінації. Найоптимальнішою комбінацією є "войовники-продуценти".⁷¹ Аристократія у Липинського поділена двома найважливішими рисами: "матеріальною силою" та "моральним авторитетом". Інтелігенції, яка не має "матеріальної сили", а відтак не може організувати націю, відводиться відносно почесне місце "фахово-освічених помічників аристократії". Липинський визначає три способи утворення "національної аристократії" та її взаємовідносин з "народом" (по поділу "пасивних" та "активних" елементів). Вона ж покладена до основи типології форм державного устрою: 1) "демократія", коли "фізично, духовно й матеріально споріднені класи" розпалися внаслідок класового та расового нівелювання, утворивши "хаотичний конгломерат одиниць" на основі "необмеженого індивідуального демократизму". Влада опиняється в руках багатіїв — плутократів ("продуцентів-невойовників"), які спираються на згасаючу консервативну традицію "охлократії" чи "класократії" (Франція доби Третьої республіки, Річ Посполита XVIII ст.); 2) "охлократія" (від грецьк. ochlos — юрба, наговп, kratos — влада), коли суспільство являє собою "нез диференційовану юрбу" ("пасивну більшість"), якою керує "активна меншість" — охлократична аристократія ("войовники-непродуценти") шляхом безпосереднього насильства та збройної сили. Вона виникає на периферії індустріальної цивілізації (східні деспотії, якобінська Франція, більшовицька Росія); 3) "класократія", коли "провідна верства" утворюється на основі "войовників-продуцентів", а також шляхом кооптації до її лав найкращих представників з різних класів та шарків населення, за наявності виразного "диференційованого класового поділу суспільства" (Британська монархія).⁷² Відтак термін "класократія", запозичений Липинським зі статті М.Кочубея, стає ключовим у системі його наукових та політичних поглядів.⁷³ За Липинським означені три типи соціальної організації чергуються здебільшого у вищевказаній послідовності, хоча подібна циклічність не є жорстко детер-

мінованою. Слід відзначити, що й термінологія, яка використовується Липинським за звичай не співпадає з її традиційним тлумаченням. Зокрема, до "промислового класу" — належать одночасно представники найманої праці і капіталу; до "хліборобського" — власники земельних латифундій та селяни. Вони об'єднанні в термінологічному апараті історика за своїм функціонально-організаційним призначенням в економічній структурі суспільства. Липинський надзвичайно уважно, а подекуди й вельми хворобливо ставився до використання іншої термінології. Видрукувавши у "Хліборобській Україні" розвідку С. Томашівського, близького до нього за своїми поглядами, він у спеціальній примітці подав пояснення щодо співвідношення термінології автора з понятійним апаратом, використаним у "Листах". Зокрема, автор відзначав, що використовує термін "охлократія" у традиційному розумінні поняття "демократія" і т.ін".⁷⁴

Різняться погляди Липинського і Томашівського й стосовно ролі церкви та релігії у суспільстві, незважаючи на здавалося б їх споріднене інтелектуальне підґрунтя та спільне католицьке віросповідання. Функціональне призначення релігії та церкви Липинський вбачав у "соціалній та моральній організації", упорядкуванні "людських інстинктів", що в принципі не суперечило поглядам Томашівського щодо виховної та організуючої ролі церкви у суспільстві. Однак, шляхи та засади цієї організації були різними. Якщо Томашівський особливу роль відводив католицькій церковній організації, яка була репрезентована на українських теренах уніатською церквою, та західним культурним впливам, то Липинський наголошував на необхідності гармонізації церковних відносин на засадах християнського універсалізму. "Від дня наших народин йде на землі нашій перехрещування впливів Сходу і Заходу: двох відмінних культур, світоглядів, понять і цивілізацій. З взаємним себе поборюванням цих впливів під гаслами повного винищення одного або другого зв'язані всі періоди нашої руїни...", констатує Липинський.⁷⁵ Тому подолання "церковних змагань" шляхом гармонійного сполучення східних та західних форм видається досліднику найоптимальнішим варіантом національного розвитку.⁷⁶ Ідея християнського універсалізму в концепції Липинського тісно пов'язана з ідеєю "територіалізму" (територіального патріотизму").

Вона виступає не тільки як основа для гармонізації церковних змагань та врівноваження контраверсійних соціокультурних впливів, а й як найважливіша ознака нації на відміну від тогочасних західноєвропейських теорій, в яких провідними вважалися інші чинники: мовна та культурна, ідентичність, національна свідомість, спільна історична пам'ять, міфологія, зокрема міф про спільних предків тощо. Відтак ідея "територіалізму" об'єднувала всі стани, соціальні верстви та етнічні групи у певних територіальних межах. "...Українцем, своїм, близьким, людиною одної нації, — підкреслює Липинський, — єсть кожна людина, що органічно (місцем осідку і праці) зв'язана з Україною; не-Українцем, чужим, людиною чужої нації (що не значить конче: ворогом), єсть кожний мешканець іншої землі, хоч-би він визнавав ту саму віру, належав до того самого стану чи класу, говорив тою самою мовою, і хоч-би в його жилах текла та сама кров одних і тих самих предків".⁷⁷ Як зазначає Л.Білас, ідея "територіалізму" мала заступити собою ідею націоналізму в країні з поліетнічним складом населення, зокрема "узгодити між собою поняття "України" і "народу".⁷⁸

Історичні погляди Липинського та Томашівського остаточно оформилися в повоєнну добу, яку обидва характеризували як час "великої духовної кризи" та тотальної деградації, позначений руйнацією монархічної організації та релігійних ідеалів. "Ведеться великий історичний бій між гуманністю і варварством, між християнством і безбожністю, між здобутками духа й анімальним матеріалізмом, між змаганнями до розвитку особистої і національної індивідуальності та запереченням їх, — бій між Європою й Азією, який не знає компромісу...", — писав С. Томашівський.⁷⁹ Тогочасна інтелектуальна атмосфера, чутлива до новітніх віянь на кшталт шпенглерівського "Присмерку Європи" та скептично-релятивістської філософії історії, об'єктивно сприяла зближенню історичних поглядів дослідників з консервативною політичною та західноєвропейською культурною орієнтацією, якими були В.Липинський та С. Томашівський.⁸⁰ Так, Л.Білас

розглядаючи "Україну на переломі" вбачав її ідейні витoki в загальноєвропейській кризі та поразці національно-визвольних змагань і навіть називав Липинського "істориком кризової доби".⁸¹ Чимало спільного в науковій творчості та діяльності істориків-державників знаходять й інші дослідники."⁸² І.Кревецький відзначав спільні елементи історичних концепцій: земля, нація і держава,⁸³ а відтак й оціночних критеріїв щодо інтерпретації основних чинників історичного процесу, зокрема їх контрастний поділ з перспективи створення, функціонування та занепаду державної організації: конструктивні, позитивні та деструктивні, негативні, зокрема у формі дихотомії "народ — аристократія".⁸⁴ Багато спільного сподібуємо й у методологічних підходах дослідників, зокрема скептично-негативне ставлення до раціональних та романтичних інтерпретацій ідеї поступу в історії. Слід відзначити й сприйняття ідеї циклічності історичного розвитку, яка у Липинського набуває довершеного вигляду в тріаді: демократія-охлократія-класократія. Ідея циклічного "руху історії" побутує і в працях Томашівського, хоча і в не такій всеохоплюючій, універсальній формі, як у Липинського. Зокрема, у відгуку на працю італійського історика Г.Феррера "Руїна стародавньої цивілізації" (Париж, 1921) Томашівський порівнює повоєнну історичну епоху з кризою античного світу на засадах історичної циклічності.⁸⁵ Спіралевидна конструкція трьох стадій історичного розвитку Липинського здавалося б не залишає жодного місця для ідеї поступу. Та все ж її сподібуємо на перехресті понять "нація" та "людство", "...класократія, демократія, охлократія — ось три вічно повертаючі стадії, через які проходить у своєму житті нації і через які, по трупах тих націй, що померли здеморалізувавшись, йде людськість своїм тернистим шляхом на висоти, до Бога", — зазначає Липинський.⁸⁶ Відтак поняття поступу в історика набуває релігійно-морального змісту та розглядається у загальнолюдському, планетарному процесі, який у певну добу репрезентований "націями на класократичній стадії історичного розвитку".

Запозичення істориками-державниками методологічного інструментарію з обсягу західноєвропейської думки з огляду

на поділ української історії на "державницькі" та "бездержавні" періоди видається цілком слушним та закономірним, оскільки останні використовуються для висвітлення та інтерпретації причин руйнації держав на національному терені. Варто вказати й на притаманну для Липинського і Томашівського форму викладу матеріалу: чітке формулювання проблематики та структуралізацію текстів (параграфи, пункти, тези, висновки, надзвичайна велика кількість виділень, розбивів тощо). Вона поєднується з самобутнім творчим стилем дослідників, які були чудовими публіцистами, що сприяло неабиякій популярності праць істориків державницького напрямку.

Водночас давалися взнаки особливості інтелектуального та соціокультурного середовища Галичини та Наддніпрянщини, які виразно позначилися на історичних концепціях їх репрезентантів. Як відзначає Д.Чижевський філософія історії Липинського має активний творчий характер.⁸⁷ Тому ключові поняття Липинського: традиція, аристократія, нація, поданні ідеями територіалізму, християнського універсалізму та гармонізації соціокультурних впливів. Вони характеристичні, насамперед, своїм динамізмом та спрямованістю на вивчення соціальної організації в історії та її вищої форми — держави. Натомість історичні погляди Томашівського, який використовував подібний науковий апарат, за винятком хіба що поняття "національної аристократії", спрямовані на пасивний, цілеспрямований розвиток культурних форм побудованих на засадах західної цивілізації через Галичину та поширення їх на Велику Україну. Відтак народилися дві "формули", дві провідні ідеї, які віддзеркалювали не тільки політичні уподобання та особливості світогляду науковців, а їх історичну основу. Формула Липинського: через державу до нації, і формула Томашівського: через націю до держави. Тому державницька традиція репрезентована в працях істориків має відмінний характер. "Різний підхід обох істориків-державників до проблеми нації-держави, — писав Б.Крупницький, — можна пояснювати тим, що вони походять з двох не близьких до себе сфер українського життя. Один (Липинський) є наддніпрянець, який стояв перед фактом, що український народ в його східній частині дуже поволі доходив до націо-

нального самопізнання... Другий (Томашівський) галичанин мав перед очима процес національного самоусвідомлення своєї ближчої батьківщини. Західної України, який зайшов так далеко, що західні українці або стали нацією або дуже далеко посунулися на цьому шляху".⁸⁸ Специфіка і особливості інтелектуального середовища Галичини та Великої України виявилися важливими та впливовими чинниками, які спричинилися до формування історичних поглядів Липинського та Томашівського. Таким чином розмаїття поглядів істориків — засновників державницького напрямку, вказує на те, що вони значною мірою "успадкували" проблеми національно-культурної ідентичності, які побутували в попередній історіографії та суспільній думці. Необхідність висунення підходів щодо їх розв'язання й обумовила адаптацію народницької спадщини, зокрема ідей стосовно ствердження української ідентичності та безперервності національного історичного процесу, у власне державницьких концепціях. Одночасно вони обумовили й розмежування з певною частиною спадку істориків-народників, зокрема щодо ідей соціального поступу та романтизму. Прикладом використання "народницького спадку" може бути висвітлення та інтерпретація творчого доробку М.Костомарова істориками-державниками. Розглядаючи його праці Д.Дорошенко та інші дослідники переважно акцентували увагу на його типологічних узагальненнях щодо національної "окремішності" українців та росіян, аніж костомарівських висновках стосовно ідейних засад майбутньої слов'янської організації, на яких наголошував автор "Двох руських народностей" та "Книги буття українського народу". Натомість інші студії Костомарова, в яких висвітлювалася історія народних рухів, здебільшого залишалися поза увагою істориків-державників або оцінювалися негативно.⁸⁹ Слід вказати ще на одне джерело, яке також поєднує обидва напрями: ідейну еволюцію від народницько-демократичних до державницьких поглядів. Її зазнали не тільки Томашівський та Липинський, а й ряд інших істориків — учнів Грушевського: В.Гарасимчук, І.Джиджора, М.Кордуба, І.Кревецький, І.Крип'якевич та ряд інших.⁹⁰ Це засвідчує не тільки певну спрямованість процесу наукового розвитку в Україні, в яко-

му поєднувалася та інтегрувалася ідейна спадщина різних напрямів, а й на надзвичайно розмиті "межі" між ними в українській історіографії 20-х — початку 30-х років, що підкреслює й ряд сучасних дослідників.

Щодо масштабу впливу державницького напрямку, то в українській історичній науці побутують різні підходи та оцінки. І.Крип'якевич наголошував на появі "нових державницьких критеріїв" стосовно оцінки не тільки окремих періодів, а й всієї національної історії.⁹¹ Д.Дорошенко та М.Андрусяк відзначали значне поширення студій з "державницькою інтерпретацією" стосовно інших історичних епох, зокрема щодо доби Мазепи.⁹² Однак, найкатегоричнішими видаються погляди О.Оглобина, який вважав, що майже вся українська історіографія 20-х — початку 30-х років, у т.ч. і в Радянській Україні "знаходилася на державницьких позиціях".⁹³ Поміркованіші погляди репрезентують І.Лисяк-Рудницький та Б.Крупницький, які вказуючи на значний вплив нового напрямку, вважають, що останній був доволі обмеженим в українській радянській історіографії 20-х років, хоча і позначився на творчості ряду дослідників.⁹⁴ Так чи інакше попри розмаїття оцінок істориків інституціоналізація державницького напрямку стала провідним фактором розвитку тогочасної історичної науки, а його інтелектуальна спадщина справила значний вплив на подальший розвиток української історіографії. Її найголовніші риси., розглянуті нами вище, можемо схарактеризувати в 5 основних позиціях: 1. Пріоритетне опрацювання та дослідження "державницьких періодів" української історії (княжа доба, епоха України-Гетьманщини, національно-визвольні змагання 1917-1921 рр.); 2. Контрастне висвітлення та контраверсійна інтерпретація різних чинників історичного процесу (географічних, природничих, політичних, етнічних, соціокультурних, психологічних) стосовно виникнення, функціонування та руйнації державних організацій, які здебільшого репрезентовані в формі дихотомічного протиставлення: народ (народні маси) — аристократія (еліта), Схід — Захід, римо-католицький — візантійсько-православний світ, хліборобська — кочова культура та ін.; 3. Західноєвропейська культурно-історична орієнтація, зокрема викори-

стання інтелектуальних здобутків європейської думки та методологічного інструментарію для обґрунтування самоцінності ідеї національної державності, у т.ч. для пояснення чергування "державних" та "недержавних" періодів (скептично-релятивістська філософія історії, історична циклічність, містично-релігійне чи морально-етичне витлумачення ідеї поступу в історії тощо); 4. "Успадкування" проблем загальнонаціональної ідентичності, що виявилось в суперечливому зв'язку двох напрямів, історичної думки, зокрема у використанні та запереченні "народницької спадщини"; 5. Формування наукових та суспільно-політичних поглядів істориків-державників під впливом повоєнної інтелектуальної та духовної кризи, шляхом засвоєння та адаптації до українських потреб західноєвропейської культурної спадщини.

- ¹ Кривецький І. Відродження національно-державної думки в українській історіографії // Літопис політики, письменства і мистецтва (Берлін). 1924. № 3. С. 38.
- ² Below G. Die deutsche Geschichtschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen. Leipzig, 1916. S. 94-102; Крупницький Б. Німеччина й Україна в XVIII стол. (Міллер, Шлецер, Енгель, Гаммердорфер, Вагнер, Шпітлер) // Україна. 1953. № 10. С. 843-849.
- ³ Smolenski W. Szkoły historyczne w Polsce: (Główne kierunki poglądów na przeszłość) / Z przedmowa A. Rembowskiego. Warszawa, 1898. S. 142-145.
- ⁴ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / За ред. Л. Винара. Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. С. 47-48.
- ⁵ Грушевський М. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні в соціологічному освітленні. 1928. Вип. 1/3. С. 8.
- ⁶ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми: 1. Національна свідомість і українська історіографія XIX-XX ст.: І. Про народницький і державницький напрям в українській історіографії // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей / На правах рукопису. Мюнхен, 1959. С. 4.
- ⁷ Дорошенко Д. Що таке історія Східної Європи? (До питання про розмежування української і російської історії) // Укр. історик. 1983. № 2/4. С. 124-125.
- ⁸ Потульницький В.Л. Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К., 1992. С. 108.
- ⁹ Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії України // Історія України / 4-е, репринт. вид.: У 2 т. К., 1995. Т. 1. С. 24; Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії (Репринт. празького вид. 1923; упорядк. та нарис Ю.Пінчука, Л.Гриневиц. К., 1996. С. 163-164.

- ¹⁰ Уманец Ф.М. Гетман Мазепа: Историческая монография. СПб., 1897. 455 с.
- ¹¹ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893-1905) // Україна (Париж). 1952. № 7. С. 569.
- ¹² Лазаревский Л. Заметки о Мазепе: (По поводу книги Ф.М.Уманца "Гетман Мазепа") // Киевская Старина. 1898. Кн. 3. С. 457-485; Кн. 4. С. 132-167; Кн. 6. С. 395-411.
- ¹³ Грушевський М. Рец. на кн.: Уманец Ф. Гетман Мазепа. СПб., 1897 // ЗНТШ (Львів). 1898. Т. 21. С. 23.
- ¹⁴ Полонська-Василенко Н. Перша державницька праця з давньої історії України (С. Томашівський) // Державницька думка (Філадельфія). 1951. № 4. С. 14.
- ¹⁵ Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992. P. 206
- ¹⁶ Бортняк Н. Степан Томашівський. початки наукової та громадської праці до 1914 // Україна в минулому. К.; Львів, 1992. Вип. 2. С. 93-115.
- ¹⁷ Потульницький В. Чи все щастя в соборності? // Старожитності. 1994. № 5/6. С. 6.
- ¹⁸ С. Т. [Томашівський С.] Рец: Міхновський М. Самостійна Україна: промова. Львів, 1900. // Вільна Україна: Зб. (Нью-Йорк). 1971/1972. № 65/66. С. 75.
- ¹⁹ Крип'якевич І. Степан Томашівський: (некролог) // ЗНТШ (Львів). 1931. Т. 151. С. 227.
- ²⁰ Бортняк Н. Два листи з кореспонденції Степана Томашівського [до рос. акад. історика-славіста В.І.Ламанського] // Україна в минулому. К.; Львів, 1992. Вип. 1. С. 140-146; Її ж. Степан Томашівський. початки наукової та громадської праці до 1914 // Україна в минулому. К.; Львів, 1992. Вип. 2. С. 111-114.
- ²¹ Томашівський С. Володимир Антонович його діяльність на полі історичної науки: (З нагоди ювілею). Львів, 1906. С. 66.
- ²² Кривецький І. Стефан Томашівський як історик // С.Томашівський: Історик, політик, публіцист. Львів, [1931]. С. 14.
- ²³ Пшеничний С. "...Щадить цензорського олівця": (До історії появи статті С. Томашівського "Наша політика". Гльосси до брошури проф. М.Грушевського) // Укр. історик. 1991-1992. № 3/4 (110/111); 1/4 (112/115). С. 352-361; Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин з Михайлом Грушевським // Укр. історик. 1996. № 1/4. С. 291-296.
- ²⁴ Томашівський С. Галичина: Політично-історичний нарис з приводу світової війни / 2-е вид. Б. м., 1915. С. 24.
- ²⁵ Його ж. Церковний бік української справи: Пер. з нім. Відень, 1916. 20 с.
- ²⁶ [Борщак І.К.] С. Томашівський - історик // Україна (Париж). 1951. № 6. С. 432.
- ²⁷ Томашівський С. Українська історія: Нарис І: Старинні і середні віки. Львів, 1919. С. 1.
- ²⁸ Там само. С. 13.
- ²⁹ Томашівський С. Схід і Захід: Історично-політичний нарис // Політика (Львів). 1926, 5 січня. № 1. С. 11.

- ³⁰ Його ж. Додаток Б. Церковна унія і українська національна ідея // Його ж. Про ідеї героїв і політику: Відкритий лист до В.Липинського з додатками. Львів. 1929. С. 63.
- ³¹ Його ж. Жерело відсталості України // С. Томашівський: Історик, політик, публіцист. Львів, [1931]. С. 79.
- ³² Його ж. Схід і Захід: Історично-політичний нарис // Політика (Львів). 1926, 5 січня. № 1. С. 10.
- ³³ Його ж. Вступ до історії церкви на Україні // Записки Чина Св. Василя Великого (Жовква). 1932. Т. 4. Вип. 1/2. С. 2.
- ³⁴ Новицький В. Державне минуле України як предмет науки // Україна. 1929. № 9(вересень). С. 4.
- ³⁵ Терлецький О. Історія Української держави: У 2 т. Львів, 1923. Т. 1: Княжа доба. С. 3-5.
- ³⁶ Андрусак М. Українська історіографія // Зб. укр.наук. ін-ту в Америці. Сент-Пол; Прага, 1939. С. 11.
- ³⁷ Кревецький І. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ (Львів). 1924. Т. 134/135. С. 183.
- ³⁸ Назарук О. Томашівський як публіцист // С. Томашівський: Історик, політик, публіцист. Львів, [1931] С. 45.
- ³⁹ Томашівський С. Трагедія Драгоманова: Кілька чудацьких думок з приводу 30-ліття його смерті (20.06.1925) // Політика (Львів). 1925, 10-го жовтня. № 1. С. 8.
- ⁴⁰ Потульницький В.Л. Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К., 1992. С. 121.
- ⁴¹ С. Т. [Томашівський С.] Рец. на кн.: Lord Bishop of Durham. The Gift of Historical thinking. [London], 1925 // Політика (Львів). 1925. № 2. С. 39.
- ⁴² Його ж. Історія і політика: [Кілька думок із приводу книжки В'ячеслава Липинського "Україна на переломі"] // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В.Лісовий. К., 1998. С. 377.
- ⁴³ Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Харків, 1928. Т. 1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. С. 46.
- ⁴⁴ Оглоблин О. Передмова редактора [до праці Д.І.Багалія "Нариси української історіографії за доби феодалізму та доби капіталістичної"] // Інститут рукопису НБУВ. Ф. 1. Спр. 11049. Арк.2-3. Передмова датована 01.07.1933 р.
- ⁴⁵ Pyziur E. V. Lypyn'skyj's Idea of Nation // Harvard Ukrainian Studies (Cambridge). / Special issue: The Political and Social Ideas of Vjaceslav Lypyn'skyj / Ed.J.Pelenski. 1985. Vol. 9. № 3/4. P. 305-306.
- ⁴⁶ Білас Л. В'ячеслав Липинський і "територіалізм" (1908-1910) // Сучасність (Мюнхен). 1962. № 2. С. 100-101.
- ⁴⁷ Л.Р.Б. [Білас Л.] Краків, Женева і філіація "Кричевського": До родовідної мислення В.Липинського // Липинський В. Твори. Філадельфія, 1980. Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. С. LXXXVII.

- ⁴⁸ Пеленський Я. В'ячеслав Липинський - засновник державницької школи в українській історіографії // Укр. іст. журн. 1992. № 2. С. 139-140.
- ⁴⁹ Потульницький В.Д. Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К., 1992. С. 112.
- ⁵⁰ Пеленський Я. В'ячеслав Липинський // Зб. "Укр. літературної газети". 1956. Мюнхен, 1957. С. 200.
- ⁵¹ Сенютович-Бережний В. Рід В'ячеслава Липинського // Державницька думка (Філадельфія). 1953. № 6, С. 44-48.
- ⁵² Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 3 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упоряд. Я.Грицак. К., 1994. Т. 2. С. 132.
- ⁵³ Пеленський Я. В'ячеслав Липинський - засновник державницької школи в українській історіографії // Укр. іст. журн. 1992. № 2. С. 139.
- ⁵⁴ Сохань П., Гирич І. В'ячеслав Липинський і Михайло Грушевський у дореволюційні часи // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Мат-ли міжнародн. наук. конф. (2-6 червня 1992 р., Київ-Луцьк-Кременець). К. Філадельфія, 1994. С. 53-59.
- ⁵⁵ Потульницький В.Д. Політична доктрина В.Липинського // Укр. іст. журн. 1992. № 9. С. 37.
- ⁵⁶ Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. К., 1994. Т. 2. С. 150.
- ⁵⁷ Пизюр Є. В'ячеслав Липинський і політична думка західного світу // Сучасність (Мюнхен). 1969. № 9. С. 103-115.
- ⁵⁸ Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упоряд. Я.Грицак. К., 1994. Т. 2. С. 154.
- ⁵⁹ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми: 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники і державники). IV. В'ячеслав Липинський // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36 статей / На правах рукопису. Мюнхен, 1959. С. 103.
- ⁶⁰ Пеленський Я. В'ячеслав Липинський - засновник державницької школи в українській історіографії // Укр. іст. журн. 1992. № 2. С. 140.
- ⁶¹ Липинський В. Твори. Архів. Студії (Ред. Л.Білас, Пеленський; репринт. віденського вид. 1920. Філадельфія, 1931. Т. 3: Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. С. 14.
- ⁶² Там само. С. 230.
- ⁶³ Там само. С. 135-136.
- ⁶⁴ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / Репринт. празького вид. 1923; упорядк. та нарис Ю.Пінчука, Л.Гриневич. К., 1996. С. 209.
- ⁶⁵ Кревецький І. Відродження національно-державної думки в українській історіографії // Літопис політики, письменства і мистецтва (Берлін). 1924. № 3. С. 38.

- ⁶⁶ Томашівський С. Історія і політика: [Кілька думок із приводу книжки В'ячеслава Липинського "Україна на переломі"] // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. К., 1998. С.372-378.
- ⁶⁷ Клименко П. Рец. на кн.: Липинський В. Історичні студії та монографії. Т.3. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII–ім столітті. К.; Відень, 1920. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1923. Кн.2/3. С.243.
- ⁶⁸ Оляничин Д. З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р. // Наук. записки УВУ: Іст.-філософ., ф-т. Мюнхен, 1965-1966. № 8. С. 140 (додаток); Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. (Відп. ред. Ф.Сисин; упоряд. Я.Грицак. К., 1994. Т. 2. С. 177.
- ⁶⁹ Липинський В. Вступне слово для читачів з ворожих таборів // Липинський В. Повн. збір. творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський; репринт. віденського вид. 1926. К. Філадельфія, 1995. Т.6. Кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. С. XLIII
- ⁷⁰ Забаревський М. [Дорошенко Д.І.] В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. Відень, 1925. С. 30.
- ⁷¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. С. 408-469.
- ⁷² Там само. С. 196-209.
- ⁷³ Кочубей М. Думки Гетьманця: I. Трудова Монархія як завершення радянської системи; II. Про те як можна було-би вирішити земельне питання // Хліборобська Україна (Відень). 1920-1921. Кн.2. 36. 2/4. С.122-139.
- ⁷⁴ Липинський В. [Примітка] до статті С. Томашівського "Влада й культура" // Хліборобська Україна (Відень). 1922-1923. Кн. 4. 36. 7/8. С. 311.
- ⁷⁵ Його ж. Релігія і церква в історії України / Передм. М.Слабошипицького. К., 1995. С. 49.
- ⁷⁶ Там само. С. 50-51.
- ⁷⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. С. 417.
- ⁷⁸ Білас Л. В'ячеслав Липинський і "територіалізм" (1908-1910) // Сучасність (Мюнхен). 1962. № 3. С. 71.
- ⁷⁹ [Томашівський С.Т.] Замість програми // Політика (Львів). 1925, 10-го жовтня. № 1. С. 3.
- ⁸⁰ Потульницький В.Л. Теорія української політології: Курс лекцій. К., 1993. С. 76-77.
- ⁸¹ Білас Л. Вячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас Я. Пеленський; репринт. віденського вид. 1920. Філадельфія, 1991. Т.3: Україна на переломі 1657-1659: Замітка до історії українського державного будівництва в XVII–ім столітті. С. XXII–XXIV.
- ⁸² Коваль Б. Нарис життя і творчості Степана Томашівського // Томашівський С. Під колесами історії. Нью-Йорк, 1962. С. 17.
- ⁸³ Кривецький І. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ (Львів). 1924. Т. 134/135, С. 182.

- ⁸⁴ Ісаїв П. Зanedбаня дослідів питання причин упадку українських держав в княжі і козацькі часи в давнійшій історіографії // Ісаїв П. Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи. Рим, 1975. С. 49-71.
- ⁸⁵ Томашівський С. Влада й культура // Хліборобська Україна (Відень). 1922-1923. Кн. 4. 36. 7/8. С. 303-311.
- ⁸⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. С. 209.
- ⁸⁷ Чижевський Д. В'ячеслав Липинський як філософ історії // Філософська і соціологічна думка. 1991. № 10. С. 52-53.
- ⁸⁸ Крупницький Б. Основні проблеми історії України / На правах рукопису. Мюнхен, 1955. С. 61-62.
- ⁸⁹ Ясь О. Оцінка наукової спадщини Миколи Костомарова в українській зарубіжній історіографії (1945-1991) // Історіографічні дослідження в Україні. К., 1998. Вип. 8. С. 123-137.
- ⁹⁰ Гирич І. Ще раз про схему української історії // Генеза. 1997. № 5. С. 140.
- ⁹¹ Крип'якевич І. Нові критерії української історії // Політика (Львів). 1925, 10-го жовтня. № 1. С. 12-14.
- ⁹² Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа: 36: У 2т. Варшава, 1938. Т.1. С.3-34; Andrusiak M. Historiografia ruska (ukrainska) w latach 1921-1930: I. Ogniska naukowe i wydawnictwa; II. Historiografia i zrodloznostwo // Kwartalnik Historyczny (Lwow). 1934. R. 48. Z.2. S. 299-318.
- ⁹³ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917-1956: Translated by R. Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York, 1957. Vol. 5/6; № 4 (18), 1/2 (19/20). P. 360-361; Його ж. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк, 1963. С. 11.
- ⁹⁴ Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упоряд. Я. Грицак. К., 1994. Т. 2. С. 139; Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми: 1. Національна свідомість і українська історіографія XIX-XX ст.: I. Про народницький і державницький напрям в українській історіографії // Крупницький Б. Історіографічні проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. Мюнхен, 1959. С. 6.

ПОПЕРЕДНІ ВИПУСКИ
"ІСТОРИОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ":
(Бібліографічна довідка)

Історіографічні дослідження в Українській РСР / Редколегія Ф.П.Шевченко (відп. редактор), Я.І.Дзира (секретар редколегії), А.В.Санцевич, В.Г.Сарбей. К.: Наук. думка, 1968. Вип. 1. 275, [1] с. Тираж 850 прим.